

XVI. YÜZYILDA ÇILDIR EYALETİ BÜYÜK ARDAHAN SANCAĞI'NDA SU DEĞİRMENLERİ VE BEZİRHANELER

THE WATER MILLS AND CREAMERIES IN THE BIG ARDAHAN SANJAK OF CHILDIR PROVINCE IN THE XVI CENTURY

ВОДЯНЫЕ МЕЛЬНИЦЫ И МАСЛОБОЙНЫ В БОЛЬШОМ АРДАГАНСКОМ САНДЖАКЕВ ПРОВИНЦИИ ЧИЛДЫРВ 16. БЕКЕ

Doğukan ÖZCAN*

ÖZET

İnsan gücü yerine başka bir enerji gücü kullanmanın ilk örneklerinden biri olan değirmenler klasik dönemin (1300-1600) önemli sanayi tesislerindedir. Bu tesisler hakkında en detaylı bilgiler Osmanlı tahrir defterlerinde ve kanunnamelerde yer almaktadır. Çalışmamızdaki amaç XVI. yüzyıl Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'ndaki değirmen ve bezirhanelerin durumlarını 1595 tarihli "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" tahrir defteri ışığında incelemektir. Tahrir defteri verilerine göre Büyük Ardahan Sancağı'nda toplam 224 su değirmeni ve sekiz bezirhane bulunmaktadır. Su değirmenleri tahrir defterleri ve kanunnamelerde "asiyâb" olarak tanımlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çıldır Eyaleti, Büyük Ardahan Sancağı, Mufassal Defter, Asiyâb, Bezirhane

ABSTRACT

The mills were one of the first examples of industrial facilities of the classical era (1300-1600), in which human power was placed with another energy power. The most detailed information about the facilities is given in the Ottoman State recordings and codes. The purpose of our study is to research the XVI century's situation of mills and creameries of the Big Ardahan Sanjak of Childir province according to the Ottoman State recordings named "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" and dated 1595. According to the State recordings, there were 224 water mills and 8 creamery in Big Ardahan Sanjak. According to the State recordings and codes of laws, the water mills are known as "asiyâb".

Key Words: Childir Province, Big Ardahan Sanjak, State Recordings, Water Mills, Creamery.

АННОТАЦИЯ

Один из первичных примеров использования энергической силы вместо человеческой являются мельницы. Они, в ходе классического периода (1300-1600) являлись основными промышленными учреждениями. Получить детальные сведения об этих учреждениях можно в Оттоманских пространственных реестрах и

*Karadeniz Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü Mezunu, e-mail: hanakli_dogucan@hotmail.com

законоположениях. Цель нашей работы исследовать на основе «Пространном Реестра Гюрджистанского Вилаета», датируемого 1595 г. о положение мельниц и маслобойниц в санджаке Большой Ардаган в провинции Чилдыр в 16 в. Согласно сведению пространного реестра в Санджаке Большой Ардаган был всего 224 водяных мельниц и 8 маслобойниц. Водяные мельницы в реестрах и законоположениях характеризуются как «асияб».

Ключевые слова: Чильдырская провинция, Большой Ардаганский Санджак, пространный реестр, мельница, маслобойня.

1. GİRİŞ

İnsanoğlunun ilk teknolojilerden biri olan değirmenlerin el, ayak ve su değirmenleri olarak meydana geldiği tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır (Bekadze, 2014a: 89). Ünlü coğrafyacı Strabon'un bildirdiğine göre ilk su değirmeni Karadeniz Bölgesi'nde Anadolu'nun kuzey kesimlerinde M.Ö. 1. yy'ın sonlarında Kabeira'da (Amasya'nın güneyinde) Lycus nehri üzerinde Mitridates Krallığı tarafından inşa edilmiştir (Strabon, 1994: 556). Osmanlı zamanında değirmenlerin önemi büyük olup hemen her bölgede bunun inşasına gayret gösterilmiştir. Çünkü bir gıda maddesi olup stratejik önem taşıyan buğdayın öğütülüp un haline getirilmesi değirmenler sayesinde mümkün olmuştur. Öğütülen undan da Osmanlı kültüründe "Nan-i Aziz" (Taş, 1998: 376, 379; Satış, 2012: 526-527) bilinen ekmeğe elde edilmektedir.

Su değirmenleri, akarsudan veya biriktirilerek akıtılan sulardan yararlanılarak elde edilen enerji gücü ile çalışan değirmen türüdür (Yörük, 2014: 639). Büyük Ardahan Sancağı'nda su değirmenleri Kür, Hanak Suyu, Kayınlık Deresi, Türkmen Deresi nehirleri üzerinde kurulduğu tahmin edilmektedir.

Çalışmamız, 1595 tarihli "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" tahrir defterine verilerine dayanılarak incelenmektedir. Bu defterin Osmanlıca el yazısı Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme, Sayı 130'da (Kırzioğlu, 1998: 295) ve Gürcistan Devlet Müzesi'nin Türk Elyazmaları Bölümü'nde 1 no'lu Elyazması adı altında bulunmaktadır (Cikia, 1958: 015). Ayrıca bu tahrir defteri 3 kitap halinde Cikia tarafından 1940-1958 yıllarında yayınlanmış olup şu ciltlerden ibarettir:

1. Cilt I: Osmanlı Türkçesiyle, 1947, Gürcüce ve Rusça mukaddime ve metin mütalaalarıyla / XX+17+516 s.ve 15 Tablo/.

2. Cilt II: Metnin Gürcüce tercümesi, 1941, Gürcüce ve Rusça önsöz ve dipnot izahlarıyla /XV+503 s./.

3. Cilt III: (1958), Metnin esas ilmi değerlendirmesini ihtiva eden, biri manuskriptin tasviri, diğeri de metinle ilgili coğrafya ve yer isimleri bilimi /toponomastik/ bakımından mülhazalardan meydana gelen iki bölüm halinde, yine Gürcüce ve Rusça önsözle birlikte /16+660 s./ (Bekadze, 2014b: 562).

XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı idari teşkilatı içerisinde yer alan Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı: Güney, Kuzay ve Meşe nahiyelerinden oluşmaktadır (Cikia, 1947: 404-410).

2. BÜYÜK ARDAHAN SANCAĞI'NDA KÜÇÜK SANAYİ TESİSLERİ

2.1. Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri

XVI. yüzyıl sonlarında Büyük Ardahan Sancağı'nda bulunan küçük sanayi tesislerinin başında değirmenler geliyordu. Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü-Lûgati it Türk" kitabında değirmen "teğirmen" olarak yer almaktadır (Kâşgarlı, 2006: 594). "Teğirmen" kelimesinin kökü olan "teğ" eski Türkçede değme, dönme, çevirme, yuvarlanma anlamlarına gelmektedir. Eski Uygurcada "teğ" köküne r-i-l-mek ekleri getirmekle "teğirmek" türetilmiş ki, bu da döndürmek, çevirmek, çevrilmek anlamlarını ifade etmektedir (Eyuboğlu, 2004: 173). Değirmenlerden alınan vergi Mufassal defterde "Resm-i âsiyâb" olarak kaydedilmiş reayadan alınan vergiler içerisinde (Kazıcı, 2005: 96-99). "Asiyab" iki kelimeden "asya" ve "ab" kelimelerinden teşkil olunmuştur. Fars dilinde "Asya" değirmen (Olgun ve Draşan, 1984: 57) ve "ab" su (Olgun ve Draşan, 1984: 403) anlamlarına gelmektedir. Bu durumda "Asyab" kelimesi "su değirmeni" anlamını ifade etmektedir (Şemseddin Sami: 2011: 36; Parlatır, 2011: 107). Değirmenler çalışma süresine göre vergilendiriliyordu. Değirmen vergisi olarak her çalıştırılan değirmen için ayda beş akçe alınır. Değirmenlerden yıl boyu çalıştırılrsa altmış akçe, altı ay çalıştırılrsa otuz akçe gelir alınmaktadır. Gürcistan Kanunnamesi'nde değirmen vergisi için defterde kaydolunduğu kadar alınsın diye yazılmıştı. Yeni yapılan değirmenler de eski değirmenler kadar vergiye tabi idi. Gürcistan Kanunnamesi'nde bu şöyle tanımlanmaktadır:

"Resm-i âsiyâb dahi defterde kaydolduğu üzere alınıb tamam yıl yürüyenden altmış akçe alına ve altı ay yürüyenden otuz akçe resm-i âsiyâb alına; ziyâde alınmaya. Ve Vilâyet tahririnden sonra eski ocakdanâsiyâbbinâ olunsa civârında olan âsiyâblardan ne alınursasâhib-i timâr anlara göre resmalubziyâde alınmaya. Ammâ eski ocak olmayub tahrirden sonra binâ olunsa, mevkûfcınıdır; sâhib-i arz dahl eylemeye" (Akgündüz: 1994a: 580).

Büyük Ardahan Sancağı'nda toplam 224 adet değirmen olduğu kayıtlardan belli olmaktadır. Değirmenler su kaynaklarının durumuna göre üç, dört, altı, dokuz ve on iki ay çalıştırılmaktaydı. Değirmenlerin çoğunlukla 6 ay çalıştıkları tespit olunmuştur. Büyük Ardahan Sancağı'ndaki değirmenlerden 11 adedi yıl boyu, 3 adedi 9 ay, 168 adedi 6 ay, 11 adedi 4 ay ve 5 adedi 3 ay çalışmakta idi (Tablo 1, 2, 3). Sancaktaki 26 değirmen ise harap durumda olduğu tespit edilmiştir (Tablo 4).

2.1.1. Büyük Ardahan Sancağı Güney Nahiyesi'ndeki Su Değirmenleri

Güney Nahiyesi, Büyük Ardahan Sancağı'nın birinci nahiyesi olarak defter kayıtlarından görülmektedir. Bu kayıtlara göre Güney Nahiyesi'nde 67 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar, 62 köy (Parakan Rabat Kale dahil), iki çiftlik, iki yayla ve bir mezradan teşkil olunmuştur. Tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 49'dur. Geri kalan 18 birimin ise yalnız vergi hasılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 472766 akçedir (Cikia, 1947: 403-439). Ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayalı olan Güney Nahiyesi'nde küçük sanayi tesisleri de bulunmaktadır. Nahiyenin en önemli küçük sanayi tesisi olan değirmenler defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda belirtilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Büyük Ardahan Sancağı Güney Nahiyesi'ndeki Su Değirmenlerinin Bâb (Taş) Sayıları, Çalıştığı Süreler ve Vergileri (Cikia, 1947: 413-447).

No	Karye (Köy)	Asiyab, bâb	Süre, ay	Akçe
1	BeberekMaa Mezra-i Gora (Beberek KöyüGora Mezrasıyla) ¹	4	[6] ²	120
2	Droş	2	6	60
3	Siskvilishevi	3 3	6 12	90 180
4	Mağarkara	1	[6]	30
5	Çiftlik ve bir hisse değirmen ...	1	4	20
6	Tebat-i Ülya (Yukarı Tebat)	2	[6]	60
7	Berdagül	1	[6]	30
8	Lori	1 1	9 6	45 15
9	Alabala-i Ülya (Yukarı Alabala)	1	6	30
10	Fahrel...	3	6	90
11	Rabat-i Kinzodamal (KinzodamalRabatı)	2	[6]	60
12	Şadevan	4	6	120
13	Ardana	2	6	60
14	Manioh	1	6	30
15	Tora	1	[6]	30
16	Torishev-iKüçük (Küçük Torishev)	3	[6]	90
17	Sarazgom	2	6	60
18	Karye-i Zanazgom	1	4	20
19	KunzulutMaa Mezra-i Sminda Marina (Kunzulut Köyü Sminda Marina Mezrasıyla)	3	[6]	90
20	Alabala-i Küçük (Küçük Alabala)	1	6	30
21	Pıçazgom	1	6	30
22	Adagül	1 2	[12] 6	60 60

¹ Büyük Ardahan Sancağı'ndaki bazı köylerin günümüzdeki isimleri makalemizin sonunda ek olarak verilmiştir.

² Braket içinde verilen rakamlar defter kayıtlarında bulunmamaktadır ve defterde yazılan vergi miktarına göre değirmenlerin çalışma süreleri tarafımızca belirlenip kaydedilmiştir.

23	Gura	2		30
24	Mimran	4	6	120
25	Kalakşen	1	6	30
26	MahlaurMaa Mezra-i Cidalaur ve Kalecik (Mahlaur Köyü Cidalaur Mezrasıyla ve Kalecik)	1	9	45
27	Kanardid	1	6	30
28	Damal	1	[6]	30
29	Dadagül	1	[6]	30
30	Torishev-i BüzürgMaa Mezra-i Sialza (Büyük TorishevKöyüSialza Mezrasıyla)	1 1	12 9	60 45
31	Torishev-i Veset (Orta Veset)	2	6	60
32	Şua Eklesia (Orta Kilse)	2	[4]	40
33	Gelazor-i Süfla (Aşağı Gelazor)	3	[6]	90
34	Heva	1	[6]	30
35	AnbarakMaa Mezra-i Mağlisa (Anbarak Köyü Mağlisa Mezrasıyla)	4	[6]	120
36	RevahisMaa Mezra-i Hosare (Revahis Köyü Hosare Mezrasıyla)	2	[6]	60
37	SarزابMaa Mezra-i Kilse-i Karye ve Yaylak-i TamrasorMaa Göl-i Markar (SarزابKöyü Köyü Kilse Mezrası ve Tamrasor Yaylası ve Markar Gölü'yle)	9	[6]	270
38	??? Köyü	1	[6]	30
	Güney Nahiyesi Toplam	84		2630

Tablodan da görüldüğü gibi nahiyenin toplam 84 âdet çalışır durumda olan su değirmeni vardır. Bunlardan 5 âdeti yıllık, 3 âdeti 9 ay, 70 âdeti 6 ay, 4 âdeti 4 ay ve 2 âdeti de 3 ay çalışmaktadır. Güney Nahiyesi'ndedeğirmenlerden hasil edilen gelirin miktarı 2630 akçedir.

2.1.2. Büyük Ardahan Sancağı KuzayNahiyesi'ndeki Su Değirmenleri

Kuzay Nahiyesi Büyük Ardahan Sancağı'nın ikinci nahiyesidir. Nahiyede 36 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar, 33 köy, bir çiftlik, bir yayla ve bir mezradan oluşmaktadır. Tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 26'dır. Geri kalan sekiz birimin ise yalnız vergi hasılatı gösterilmiştir. Bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 300683 akçedir (Cikia, 1947: 449-469). Ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayalı olan KuzayNahiyesi'nde küçük sanayi tesisleri de bulunmaktadır. Nahiyenin en önemli küçük sanayi tesisi olan

KARADENİZ

(Black Sea-Черное Mope) Yıl 6 Sayı 24

değirmenler defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda belirtilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Büyük Ardahan Sancağı KuzayNahiyesi'ndeki Su Değirmenlerinin Bâb (Taş) Sayıları, Çalıştığı Süreler ve Vergileri (Cikia, 1947: 450-470).

No	Karye (Köy)	Asiyab, bâb	Süre, ay	Akçe
1	Akamet Maa Mezra-i Dikaşenve ...	2	[6]	60
2	Sindizkom (Yalnız Çam)	3	6	90
3	KomkMaa Mezra-i Alaca Kilse ve Sakurek	3	12	180
		1	4	20
4	Kutar Melik	1	4	20
		4	6	120
5	Bağdat Maa mezra-i DimaskurkveŞahaziz Pınarıyla	3	[3]	45
6	Almona	2	6	40
7	Ahalşen	1	6	30
8	SazareMaa Mezra-i Phazkure	2	[4]	40
9	Mindaşen	1	6	30
10	Kamrasor-i Süfla (Aşağı Kamrasor)	3	4	60
11	Cinçrob-i Ülya (Yukarı Cinçrob)	1	[6]	30
12	Cinçrob-i Süfla (Aşağı Cinçrob)	2	6	60
13	A-oşvan	1	6	30
		1	6	30
14	Kotaskaro	2	6	60
15	Hasan Abidin ve Uğurlu Abidin oğlunun Çiftliği	2	12	120
16	Bedre PavleMaa Mezra-i Çastar	2	6	60
17	Nadarbaz	2	6	60
18	Gogaşen	2	6	60
19	Sadgom	2	6	60
	Kuzay Nahiyesi Toplam	43		1305

Tablodan da görüldüğü gibi nahiyenin toplam 43 âdet çalışır durumda olan değirmeni vardır. Bunlardan 5 âdeti yıllık, 28 âdeti 6 ay, 7 âdeti 4 ay ve 3 âdeti de 3 ay çalışmaktadır. KuzayNahiyesi'nden değirmenlerden elde edilen gelir 1305 akçedir.

2.1.3. Büyük Ardahan Sancağı Meşe Nahiyesi'ndeki Su Değirmenleri

Meşe Nahiyesi Büyük Ardahan Sancağı'nın üçüncü nahiyesidir. Bu nahije hem Büyük Ardahan Sancağı'nın hem de Çıldır Eyaleti'nin en büyük nahiyesidir. Nahiyede 118 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar, 112 köy, bir çiftlik, dörtmezra ve bir çayırдан ibarettir.

Tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 62'dir. Geri kalan 56 birimin ise yalnız vergi hasılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 655808 akçedir (Cikia, 1947: 470-516). Ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayalı olan Meşe Nahiyesi'nde küçük sanayi tesisleri de bulunmaktadır. Nahiyenin en önemli küçük sanayi tesisi olan değirmenler tahrir kayıtlarından yararlanarak düzenlediğimiz tabloda belirtilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Büyük Ardahan Sancağı Meşe Nahiyesi'ndeki Su Değirmenlerinin Bâb (Taş) Sayıları, Çalıştığı Süreler ve Vergileri (Cikia, 1947: 472-512).

No	Karye (Köy)	Asi yab, bâb	Süre, ay	Akçe
1	Orçok	6	6	180
2	KilnavMaa Mezra-i Samgelia (Kilnav Köyü Samgelia Mezrasıyla)	2	6	60
3	Duduna Maa Mezra-i Gurgelavi (Duduna Köyü Gurgelayi Mezrasıyla)	3	6	60
4	Gulabert	4	[6]	120
5	Vel	4	6	120
6	Guguba	1	6	30
7	PiklobMaa Mezra-i Kızıl Hahmerek (Piklob Kızıl Hahmerek Mezrasıyla)	1	6	30
8	Hauvel	1	6	30
9	Oruşet	3	6	90
10	Ahalşen	1	12	60
11	İşagomMaa Mezra-i Sesha(İşagom Köyü Sesha Mezrasıyla)	3	6	90
12	Büzürg-i BorkMaa Mezra-i Polade (Büyük Bork Köyü Polade Mezrasıyla)	1	6	30
13	SamabegMaa Mezra-i Himabedri(Samabeg Köyü Himabedri Mezrasıyla)	1	6	30
14	Nakalakev-i Süfla (Aşağı Nakalakev)	1	6	30
15	AskarebMaa Mezra-i Meryem ve Berdaber (Askareb Köyü Meryem ve Berdaber Mezrasıyla)	3	6	90
16	Puçğulet-i Ülya Der Tasarruf-i Mahmut Çavuş (Çavuş Mahmud'un tasarrufundaki Yukarı Puçğulet Köyü)	3	6	90

17	Tikan-i Büzürg (Büyük Tikan)	4	6	120
18	Tikan-i Kuçek (Küçük Tikan)	1	6	30
19	Sashara	3	6	90
20	Vaçar	2	6	60
21	Hanak-i Veset (Orta Hanak)	3	6	90
22	Hanak-i Kuçek (Küçük Hanak)	2	6	60
23	Hanak-i ÜlyaMaa Mezra-i SmindaElia ve Kotanet (Yukarı Hanak EliaSminda ve Kotanet Mezrasıyla)	2	6	60
24	Karye-i ...Ülya (Yukarı.. Köyü)	2	6	60
25	Orezak	1	6	30
26	Karkatvali	2	6	60
27	ÇotMaa Diğeri Çot Mezra-i ... (Çot Köyü Diğeri Çot Köyü Mezrasıyla)	2	6	60
28	OncorBeg	1	6	30
29	Karaşut Nam-i Diğeri Kirpaşen ve Mezra-i ... (Karaşut diğeri adı Kirpaşen)	1	6	30
30	Okro Kotan (Altın Kotan)	3	6	90
31	Vardosan-i KuçekMaa Mezra-i ...(Yamaç Yolu -Hanak)- Küçük Vardoşan Mezra ile)	1	6	30
32	Murdosan-i Büzürg (Büyük Murdosan)	3	6	90
	MeşeNahiyesi Toplam	71		2130

Tablodan da görüldüğü gibi nahiyenin toplam 71 âdet çalışır durumda olan değirmeni vardır. Bunlardan bir âdeti yıllık ve 70 âdeti 6 ay çalışmaktadır. Meşe Nahiyesi'nden toplanan vergi miktarı 2130 akşedir.

Büyük Ardahan Sancağı'ndakibazı değirmenler su taşkınlarından, sel baskınlarından, hisse sahipleri arasındaki ihtilaf veya da belli olmayan nedenlerden dolayı kullanılmaz duruma geldiğinden tahrir defterlerinde bu durum "harab" kelimesiyle belirtilmiştir (Yörük, 2014: 642). Kanunname suyu olmayan ve oraya su getirilmesi mümkün olmayan değirmenlerden vergi alınması uygun görülmemiştir (Akgündüz, 1994a: 351). Sancakta bu tür değirmenlerin sayısı 26'dır (Tablo 4). Harap değirmenler de vergiye tabi değildiler. Büyük Ardahan Sancağı'ndan değirmenlerden elde edilen gelir miktarı 6065 akçe olmuştur.

Tablo 4. Büyük Ardahan Sancağı'ndaki Harap Değirmenler (Cikia, 1947: 414, 416, 438, 440, 448, 463, 472).

Nahiye	Köy	Adet	Nahiye	Köy	Adet
Güney	Droş	1	Meşe	Orçok	2
	Mağarkara	1		Kilnav	1

	Torishev-i Büzürg	1		Komk	2
	Torishev-i Veset	1		Sors	1
	Gelazor-i Süfla	1		Hanak-i Veset	3
Kuzay	Kamrasor-i Ülya	4		Okro Kotan	2
	Çinçrob-i Süfla	1		Zarabuk	3
				Oçkora	2
				Toplam	26

Defter kayıtlarından da belli olduğu gibi 1595 yılında Büyük Ardahan Sancağı'nda toplam 224 adet (bâb) değirmen vardı. Bu değirmenlerin yıllık çalışma süreleri tabloda belirtilmiştir (Tablo 5).

Tablo 5. Büyük Ardahan Sancağı'ndaki Değirmenlerin Yıllık Çalışma Süreleri (Cikia, 1947: 413-512)

Süre	Bâb (Taş)	%
12 ay	11	4.91
9 ay	3	1.34
6 ay	168	75.00
4 ay	11	4.91
3 ay	5	1.34
Harap	26	11.61
Toplam	224	99.11

Tablo 5'den görüldüğü gibi değirmenlerin 168 âdeti, yani % 75.00'i 6 ay çalışmaktadır.

Büyük Ardahan Sancağı'nda değirmenlerin çoğu mülk sahipleri ve işletenlerin adları ile kaydedilmiştir (Tablo 6).

Tablo 6. Büyük Ardahan Sancağı'nda Özel Değirmenler (Cikia, 1947: 413-512)

Nahiye	Köy	Mülk Sahibi	Bâb	Süre, ay	Vergisi
Güney	Siskvilishevi	Kethüda Mirman	1	6	30
		Derviş Ali ve Hüseyin	1	12	60
		Badria	1	12	60
		Gogiça	1	12	60
		Grigol	1	6	30
		Mehrebil	1	6	30
	Mağarakara	Pilason	1	[6]	30

KARADENİZ

(Black Sea-Черное Mope) Yıl 6 Sayı 24

	Tebat-i Ülya	Murat Abidin oğlu	1	[6]	30
	Berdagül	Küçük Gia ve Murat Ağa	1	[6]	30
	Ardana	Kistostor Melik	1	[6]	30
	Torishev-i Küçük	Mehrebil	1	[6]	30
Mamisar Cano oğlu		1	[6]	30	
Devletyarİlia oğlu		1	[6]	30	
	Zanazgom	Avgaroz	1	[4]	20
	Kunzulut	Divane Hasan	1	[6]	30
	Adagül	Mehrebil	1	[6]	30
	Gura	Hüseyin	1	[6]	30
?		1	[6]	30	
	Mahlaur	Zandun	1	9	45
	Torishev-i Büzürg	Aruz	1	12	60
Amir		1	9	45	
	Torishev-i Veset	Mehmet	1	6	30
Uğurlu		1	6	30	
	Gelazor-i Süfla	Hacı Korkmaz ve Ramazan	1	[6]	30
Ali Mehmed oğlu		2	[6]	60	
Güney	Anbarak	Zurab	1	[6]	30
		Varzel	1	[6]	30
		Murat	1	[6]	30
		Devletyar	1	[6]	30
	Sarzar	TeymurBedahan	1	[6]	30
		Yusuf	1	[6]	30
		Mehrebil	1	[6]	30
		Sefre	1	[6]	30
		Onam	1	[6]	30
		Adarnas	1	[6]	30
		Murat	1	[6]	30
		Pavel	1	[6]	30
		Azaveng	1	[6]	30
		Toplam Güney		39	

Kuzay	Sindizkom	Yusuf	1	[6]	30
		Karayiğit	1	[6]	30
	Komk	Hüseyin Sinan oğlu	1	[4]	20
	Kutar Melik	Ahmet Katip Mustafa oğlu ve Hüseyin Çelebi	1	[4]	20
		Murat Subaşı	2	[6]	60
	Bağdat	Taka	1	[3]	15
		Asil Baron	1	[3]	15
		Avanes	1	[3]	15
Çinçrob-i Ülya	Hudaverdi Hasan oğlu	1	[6]	30	
A ?oşvan	Gulaba	1	6	30	
	Toplam Kuzay	11		265	
Meşe	Orçok	Zaim Suvar	1	[6]	30
		Gogiça	1	[6]	30
		Vasili	1	[6]	30
		Mihran	1	[6]	30
		Budaka	1	[6]	30
		???	1	[6]	30
	Gulabert	Ferhat	1	[6]	30
	Puçgulet-i Ülya	Hüseyin Mahmut	1	6	30
		Zeydulla	1	6	30
		Ruben	1	6	30
	Tikan-i Küçük	Revaz	1	6	30
	Vaçar	Abesalom	1	[6]	30
		Zimmî Sultan	1	[6]	30
	Hanak-i Veset	Sultan Mama	1	[6]	30
		Rosap	1	[6]	30
Elalmaz		1	[6]	30	
???	Koiyar	2	6	60	
Orezak	Salman	1	6	30	
	Toplam Meşe	19		570	
	Sancak Toplamı	69		2115	

Büyük Ardahan Sancağı'nda şahısların adına kayıtlı değirmen sayısı 69 âdet olup onların da toplam vergi hasılatı 2115 akçedir.

Büyük Ardahan Sancağı'nda sekiz adet değirmen, buldukları köy halkının ortak mülkiyeti olarak tahrir defterinde kaydedilmiştir (Cikia, 1947: 413, 430, 452, 470). Bunların tümü 6 ay çalışmakta olup vergi hasılatı 240 akçedir (Tablo 7).

Tablo 7. Büyük Ardahan Sancağı'nda Köy Halkının Ortak Mülkiyetindeki Değirmenler (Cikia, 1947: 421, 430, 452, 470)

Nahiye	Köy	Bâb (Taş)	Süre, ay	Vergisi
Güney	Rabat-i Kinzodamal	2	[6]	60
	Adağül	2	[6]	60
Kuzay	Kutar Melik	2	[6]	60
	Sadgom	2	6	60
	Toplam	8		240

XVI. yüzyıl sonlarında Büyük Ardahan Sancağı'ndan değirmenlerden resm-i asiya adı altında yıllık toplam 6085 akçe vergi alınmaktadır. Bu da sancaktan toplanan gelirin % 1.29'nu oluşturmaktaydı. Vergilendirme ayda beş akçe olarak belirlenmesine rağmen bazen değişik durumlarla da karşılaşmak mümkündür. Örnek vermek gerekirse: Güney Nahiyesi Lori Köyü'nün bir âdet 6 ay çalıştırılan değirmenden 30 akçe alınması gerekirken 15 akçe alınmıştır (Cikia, 1947: 419). Aynı durumu Kuzay Nahiyesi Almona Köyü'nde de görmekteyiz. Köyde 6 ay çalıştırılan iki adet değirmen için 60 akçe alınması gerekirken 40 akçe alınmıştır (Cikia, 1947: 455). Meşe Nahiyesi'nde de aynı durumla karşılaşmaktayız. Nahiyenin Duduna Köyü'nde 6 ay çalıştırılan üç adet değirmenden 90 akçe alınması gerekirken 60 akçe alınmıştır (Cikia, 1994: 474).

Değirmen vergisinin toplanma zamanı her yerde aynı olmamıştır. Fakat çoğu yerlerde harman vaktinde alınması kanun gereğince uygun görülmüştür. Karahisar-i Şarkî Kanunnamesi'nde bu madde şöyle tanımlanmıştır: "Resm-i âsiyâb ekser memalikte harman vaktinde alınmâk kanun olmuştur. Temmuzun dokuzuncu günü ki, *eyyâm-ı bâhûrun* evvelidir, ol gün tahviline düşerse, ol alır" (Akgündüz, 1994a: s. 566).

2.2. Büyük Ardahan Sancağı'ndaki Bezirhaneler

Sancağın ikinci sanayi tesis bezirhanelerdir. Küçük sanayi tesislerinden olan bezirhane zeyrekten bezir yağı almak için gereken işletmedir (Bekadze, 2014c: 201). Arapça bir kelime olan "bezir" iki kelimedenden türetilmiştir: Bezir, tohum (Şemseddin Sami, 2011: 224) ve Hane – ev veya yer demektir. "Bezirhane"keten veya zeyrek tohumundan elde edilen beziryağının yapıldığı yer anlamına gelmektedir (Parlatır, 2011: 191). Bu da Büyük Ardahan Sancağı'nda bitkisel yağ üretiminin yapıldığını kanıtlamaktadır. Büyük Ardahan Sancağı'nda toplam sekiz bezirhane olduğu defter kayıtlarından bellidir (Tablo 8).

Tablo 8. Büyük Ardahan Sancağı'ndaki Bezirhaneler (Cikia, 1994: 404, 426, 440, 472, 475, 477, 480)

No	Köy	Nahiye	Bezirhane	Geliri, akçe
1	Karye-i Rabat Kale-i Peraken	Güney	2	120

2	Karye-i Sarazgom8	Güney	1	60
3	Karye-i Gelazor-i Süfla	Güney	1	60
4	Karye-i Orçok	Meşe	1	60
5	Karye-i Vel	Meşe	1	60
6	Karye-i Guguba	Meşe	1	60
7	Karye-i Oruşet	Meşe	1	60
	Toplam		8	480

Büyük Ardahan Sancağı'ndaki bezirhanelerin dört âdeti Güney Nahiyesi'nde, dört âdeti de Meşe Nahiyesi'ndedir. Kuzay Nahiyesi'nde bezirhane bulunmamaktadır. Meşe Nahiyesi'nin Orçok Köyü'ndeki bir adet bezirhane özel mülkiyet olup Şermadin ve Rosap'ın elindedir (Cikia, 1947: 461). Bunların çalışma süreleri hakkında kayıtlarda her hangi bir bilgi yoktur. Çünkü bezirhanelerden çalışma süresine bakılmaksızın ayda 60 akçe alınmaktaydı. Bezirhanelerin su ve hayvan gücüyle çalıştırıldıkları bilinmektedir (Tozlu ve Kılıç, 2011: 108). Gürcistan Kanunnamesi'nde bezirhane ile ilgili her hangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bezirhane ile ilgili hükümler Harput Sancağı Kanunnamesi'nde şöyle ifade edilmiştir: "Ve bezir-hânelerinba'zı yıl tamâm ve ba'zı altı ay ve ba'zı dahi eksik işler; cümlesinden altmışar akçe resmkayd olunmuştur. Yıl tamâm işlemez deyü sâhipleri nizâ' eylemeyüb tamâm resimlerini vermekte ta'allül eylemeyeler"(Akgündüz, 1994a: 545). Bezirhanesi olan 12 ay, 6 ay, 3 ay dahi çalışsa 60 akçe ödenmesi kanun gereği olmuştur. Bezirhanem az çalıştı diye kimse itiraz etme hakkına sahip değildiler. Buradan görüldüğü gibi, bezirhanelerin vergilendirilmesi değirmenlerden farklıdır. Sancakta mevcut bezirhanelerden alınan vergi miktarının tamamı 480 akçe tutmaktadır (Tablo 7). Bezirhanelerde hazırlanan bezir yağı ile ilgili Gürcistan Kanunnamesi ve tahrir defterinde her hangi bir kayıtlara rastlanılmamaktadır. Fakat Basra Eyâleti Sadr-ı Suveyb Sancağı Kanunnamesi'nde bezir yağının bir veznesinden (kasasından) dört akçe alınması kanunda belirtilmiştir (Akgündüz, 1994b: 244).

Büyük Ardahan Sancağı'nda bezir yağının ham maddesi olan zeyreğin tarımının çok az yapıldığı gözükmektedir. Zeyrek yalnız Güney Nahiyesi'nin Gura, Ganardid ve Revahis köylerinde yetiştirilmektedir. Bunlardan hasıl edilen gelir de 20 kile olup onların tahrir değeri de 160 akçedir.

Endüstriyel birim olan bezirhanelerde üretilen bezir yağı sayesinde oluşturulan bezir çıraları insan için en önemli olan ışığı sağlamaktaydı (Gül, 2013: 143). Hoş kokusu olan beziryağının ahşap malzemeyi korumak amacıyla da tarihte ve günümüzde kullanıldığı bilinmektedir. Avrupa'da ise bu yağdan ilaç yapımında kullanılmaktadır (Tozlu ve Kılıç, 2011: 110). Eskiden bu yağla yemek yapılarak hastalara yedirildiği şifa bulunduğu halk arasında bilinmektedir. Cilt hastalığına da iyi gelmektedir.Eskiden zeyreğin yaprağı kaynatılarak içilirdi. Bu da mide bağırsak, aşırı kilolar, yüksek kan şekeri, kolestrol, yaralar, solunum yolu rahatsızlıkları, romatizmal hastalıklarına iyi geldiği bilinmektedir (<http://www.gidablog.com/unutulan-bir-sifa-kaynagi-bezir-yagi/>).

3. SONUÇ

XVI. yüzyıl sonlarında Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda değirmen sayısı 224 âdet olup eyaletin diğer sancaklarındaki değirmenlerin sayısının çok üzerindedir. Bu durum

sancakta su kaynaklarının bol olmasındandır. Bu değirmenlerin bir kısmının Kür Nehri ve onun tali kolları üzerinde olduğunu söylemek mümkündür. Değirmenlerin ismi, kullananların adıyla, sahibi belli olmayan değirmenler ise bulunduğu köyün adıyla adlandırılmaktadır.

Bezirhanelerin sayısı az olduğundan onların vergi geliri de azdır. Bezirhanelerde elde edilen beziryağının günümüzde kullanım alanlarının çeşitliliği görülmektedir. Bezirhanelerdeki işlem sonucunda yemeklik yağ, bezir çırasında kullanılacak yakıt, hayvanlar için küspe, hayvan yaralarını iyileştiren mehem, boya ve sabun sanayisi için gerekli malzeme sağlanması mümkündür. Bu bakımdan bezirhanelerin ve zeyreğin ekonomik değeri çok yüksektir. Ama ne yazık ki, zeyrek tarımı gerek Ardahan'da, gerekse de Türkiye'nin diğer illerinde yapılmamaktadır. Artık unutulmuş bir hale gelmiştir. Ardahan'daki değirmen ve bezirhanelerin yerlerinin tespit edilesi ve korunması da turizm açısından da önemli olacaktır. Yüzyıllarca halk arasında bilinen zeyrek ürününün yeniden tarımının yapılması ileriye doğru atılmış adımlardan olacaktır. Bu konuda Ardahan ilinin öncülük yapması hem ilimiz hem de ülkemiz açısından önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994a). **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri.7//II.** Kitap, II. Selim Devri Kanunnameleri. Dördüncü Bölüm. Diyârbekir Eyaleti Kanunnâmeleri (Harput Sancağı Kanunnâmesi); Altıncı Bölüm. Gürcistan Eyaleti Kanunnâmeleri (Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi), Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994b). **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri.8//I.** Kitap, III. Murad Devri Kanunnameleri. Üçüncü. Bölüm. Basra Eyaleti Kanunnameleri (Sadr-ı Suveyb Sancağı Kanunnâmesi), Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

BEKADZE,Shota (2014a). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyâleti Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu: Aspinza Örneği", **Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literatureand History of Turkishor Turkic** Volume 9/1 Winter 2014, p. 77-95. Ankara – Turkey.

BEKADZE,Shota (2014b)."XVI. Yüzyılda Ahıska Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat",s. 561-589. 5. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu, 06-07 Aralık 2012,*Giresun. Eko Avrasya Yayın* No: 2014/4 ISBN 978-605-87972-9-1. Ankara. <http://ekoavrasya.net/images/upload/attachments/Karadeniz%20Sempozyum%20Kitap.pdf>.

BEKADZE,Shota (2014c). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyâleti Ahıska Sancağı ÇeçerekNahiyesi'ninSosyo-ekonomik Durumu". **Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, Kış 2014. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Dergisi, Yıl 6, Sayı 21, s. 191-204. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Ardahan / Türkiye.

CİKİA,Sergey (1958).**Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan.** III. Kitap. İzdattelstvoAkademiiNaukGruzinskoy SSR, Tbilisi.

CİKİA,Sergey (1947).**Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan.** I. Kitap. Gürcistan SSR Ulum Akademisi, Tbilisi.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki (2004). **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü.** 2. Baskı, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

GÜL, Mustafa Fuad (Bahar 2013).“Aksaray Şehrinin İktisadî Tarihi Hakkında Bir Deneme”,**Çanakkale Araştırmaları** Türk Yıllığı Yıl: 11, Bahar 2013, Sayı: 14, s. 131-158.

KÂŞGARLIMahmud (2006). **DivanüLûgat-it Türk" (Dizin)**. Çev. Besim ATALAY, 5. Baskı, Cilt IV.TDK. Yay. Ankara.

KAZICI, Ziya (2005). **Osmanlı'da Vergi Sistemi**. Bilge Yayıncılık, İstanbul.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1998). **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**. 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara.

PARLATIR, İsmail (2011).**Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**.4. Baskı. Yargı Yayınları, Ankara.

OLGUN, İbrahim ve Drahşan, Cemşit (1984). **Farsça-Türkçe Sözlük**. II. Baskı, Elhan Kitabevi.Ankara.

SATIŞ, İhsan(Yaz 2012). Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler Ve Sanlıurfa Yöresine İskânlar-Migrationsfrom Caucasiato Anatolia, and Settlementstothe Vicinityof Sanlıurfâ Afterthe Crimean War, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s. 517-531.

STRABON (1994). **Geografya**, Tercüme, Makale ve Yorumlar G.A. Stratanovski , Ed. S. L. Utçenko, Tercüme ed. O.O. Kryuger, “Ladimir”, Moskva. <http://ancientrome.ru/antlitir/t.htm?a=1267870250>.

ŞEMSEDDİN Sami (2011). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, **Kâmûs-i Türkî** (Latin Harfleriyle). İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.

TAŞ, Kenan Ziya (1998). “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 9, s. 367-387, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.

TOZLU, Selahattin ve KILIÇ, Ümit (2011). “Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4, Giresun 2011, s. 101-116.

Unutulan Bir Şifa Kaynağı: Bezir Yağı (2014), <http://www.gidablog.com/unutulan-bir-sifa-kaynagi-bezir-yagi/>. Erişim Tarihi: 08.11.2014.

YÖRÜK, Doğan (2014).“XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, **TurkishStudies-İnternational Periodical For Th eLanguages, Literatureand History of Turkishor Turkic** Volume 9/1 Winter 2014, p. 637-655. Ankara – Turkey.

Ek-1: "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" Tahrir Defterinde Büyük Ardahan Sancağı'nın Bazı Köylerinin Günümüzdeki İsimleri ve Bağlı Bulunduğu Bucaklar

Nahiye	Eski İsim	Yeni İsmi	Bucak
Güney	Beberek	Çetinsu	Yalnızçam
	Dibat	Dağevi	Yalnızçam
	Lori	Yokuşdibi	Ardahan / Merkez
	Alabala	Açıkyazı	Ardahan / Merkez

KARADENİZ

(Black Sea-Черное Море) Yıl 6 Sayı 24

	Fahrel	Kartalpınar	Ardahan / Merkez
	Kinzodamal	Bağdaşan	Yalnızçam
	Şadevan	Çatalköprü	Yalnızçam
	Manioh	Uzunova	Yalnızçam
	Aşağı Torishev	Çimenkaya	Yalnızçam
	Sarazgom	Sarıyamaç	Ardahan / Merkez
	Kunzulet	Çataldere	Ardahan / Merkez
	Piçhazkom	Kazlıköy	Ardahan / Merkez
	Yukarı Torishev	Ardıçdere	Yalnızçam
	Adagül	Edegül	Yalnızçam
	Dadagül	Dedegül	Yalnızçam
	Torishev-i Büztürg	Ardıçdere	Yalnızçam
	Şua Kilse	Çataldere	Ardahan / Merkez
	Heva	Derindere	Yalnızçam
	Revahis	Çegilli	Yalnızçam
	Sarزاب	Sulakyurt	Merkez
Kuzay	Sindizgom	Yalnızçam	Yalnızçam
	Komk	Tepeler	Yalnızçam
	Bağdat	Ovapınar	Ardahan / Merkez
	Sazara	Ortageçit	Ardahan / Merkez
	Gürcübey	Tepesuyu	Ardahan / Merkez
	Yukarı Cinçrob	Ağzıpek	Ardahan / Merkez
	Aşağı Cinçrob	Sugöze	Ardahan / Merkez
	Kotisskaro	Akyaka	Yalnızçam
	Kirman	Güzçimeni	Ardahan / Merkez
Meşe	Duduna	Balıkçılar	Ardahan / Merkez
	Gölebert	Çamlıçatak	Ardahan / Merkez
	Vel	Sevimli	Hanak
	Vardosan	Yamaçyolu	Hanak
	Guguba	Binbaşak	Hanak
	Urköy	Altaş	Ardahan / Merkez
	Piklob	İncedere	Hanak
	Oruşet	Oğuzyolu	Hanak
	Ahalşen	Sazlıçayır	Hanak

Börk	Börk	Hanak
Komk	Tepeler	Yalnızçam
Gec	Gecköy	Hanak
Meryem	Öncül	Çıldır / Kurtkale
Kızıl Kilse	Günorta	Göle / Merkez
Kondraul	Altınemek	Hanak
Küçük Vardosan	Yamaçyolu	Hanak
Aşağı Nakalaköy	Ortakent	Hanak
Sashara	Koyunpınarı	Hanak
Hoşuret, Nam-i Diğer Çuğuret	Dilekdere	Hanak
Begrehatun	Yukarı Behrehatun	Çıldır / Merkez
Samothe	Üçdere	Damal / Merkez
Damal	Damal	Damal
Yukarı Surman	Yukarı Aydere	Hanak
Büyük Tikan	Baştoklu	Hanak
Küçük Tikan	Alaçam	Hanak
Yukarı Nakalaköy	Ortakent	Hanak
Hanak	Hanak	Hanak
Hokam	Çayırbaşı	Çıldır / Çayırbaşı
Kalecik	Kalecik	Çıldır / Çayırbaşı
Kızılkilse	Günorta	Göle / Merkez